

O. KAZIMIERZ LIJKA OMI
Poznań, UAM

PRYZRZECZENIA CHRZCIELNE W LITURGII

Podczas sprawowania liturgii chrzcielnej jest obrzęd bezpośredniego przygotowania do przyjęcia sakramentu, który obejmuje wyrzeczenie się zła i wyznanie wiary¹. Od strony teologicznej jest to wyrażenie z żywą wiarą misterium paschalnego Chrystusa². Wyrzeczenie się zła i wyznanie wiary określa się jako przyrzeczenia chrzcielne. Oprócz sakramentu chrztu są one obecne w liturgii Wigilii Paschalnej³, w obrzędach bierzmowania⁴ i w rytuale egzorcyzmów⁵. Natomiast chrzcielne wyznanie wiary powinno być odmówione przy udzielaniu Wiatyku⁶. Tak szerokie zastosowanie przyrzeczeń chrzcielnych w liturgii zachęca do głębszego ich przestudiowania w wymiarze historycznym, teologicznym i duszpasterskim.

1. Formuły wyrzeczeń

W czasach apostoelskich nie ma świadectwa o istnieniu przedchrzcielnego obrzędu wyrzekania się szatana, mimo iż przyjęcie chrztu wymagało nawrócenia i zerwania z dotychczasowymi praktykami pogańskimi. O wyrzekaniu się szatana milczy autor *Didache* i Justyn, którego *Apologia* zawiera szczegółowy opis chrztu. Wprawdzie Justyn nawiązuje do demonów, które znały prococtwo przewidujące kąpiel chrzcielną, ale czyni to już po opisie chrztu⁷.

Wyraźnie o wyrzeczeniu się szatana przed chrztem mówi Tertulian. Wspomina on o podwójnym wyrzekaniu się bałwochwalstwa. Pierwsze najprawdopodobniej miało miejsce jakiś czas przed Wielkanocą i dokonywało się w obecności wspól-

---

¹ *Obrzędy chrztu dzieci dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1992, nr 18, s. 25, i nr 93–96, s. 69–71 (dalej: OCD).

² *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1988, nr 30, s. 28 (dalej: OCWD).

³ *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, nr 46, s. 178n (dalej: MRP).

⁴ *Obrzędy bierzmowania dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1994, nr 23, s. 30n.

⁵ *Rytuał Rzymski, Egzorcyzmy i inne modlitwy błagalne*, Katowice 2002, nr 56, s. 41n.

⁶ *Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, Katowice 1978, nr 134, s. 90.

⁷ JUSTYN, *Apologia* 62,1-2, tł. A. Lisiecki, POK 4, Poznań 1926, s. 71.

noty „pod ręką biskupa”⁸. Drugie odbywało się po zstąpieniu katechumena do poświęconej wody, gdzie wyrzekał się szatana, jego pychy i jego aniołów⁹

W *Tradycji Apostolskiej* Hipolita Rzymskiego znajduje się opis katechumenatu i liturgii wtajemniczenia chrześcijańskiego. W Niedzielę Wielkanocną, o wyznaczonej godzinie, po chrzcie dzieci następuje chrzest mężczyzn, a potem kobiet. Prezbiter odprowadza na bok każdego kandydata z osobna, poleca mu wyrzec się szatana przez wypowiedzenie następujących słów: „Wyrzekam się ciebie, szatanie, i wszelkiej służby twojej, i wszelkich dzieł twoich”. Po tym wyrzeczeniu prezbiter namaszcza go olejem egzorcyzmu, mówiąc: „Niech odejdzie od ciebie wszelki zły duch”¹⁰.

Wedle św. Cyryla Jerozolimskiego wyrzekanie się szatana ma miejsce w przedśmionku baptysterium. Pisze on:

Najpierw weszliście do przedśmionka kaplicy i słuchaliście, zwrócenie na zachód. Kazano wam wyciągnąć rękę i wyrzekliście się jakby obecnego szatana. Winniście wiedzieć, że figurę tego obrzędu mamy w starej historii¹¹.

Nieco dalej przedstawia on formuły wyrzeczenia: „Odrzekam się ciebie, szatanie!”¹²; „I wszystkich spraw twoich”¹³; „I wszelkiej pychy twojej”¹⁴; „I służby twojej”¹⁵. Każda z tych formuł łączy się z komentarzem Biskupa Jerozolimy.

W *Konstytucjach Apostolskich* kandydat do chrztu, wyrzekając się diabła, mówi:

Wyrzekam się szatana, jego uczynków, jego pychy, jego kultu, jego aniołów, jego pomysłów i wszystkich spraw jego¹⁶.

Jak można zauważyć, powyższe wyrzeczenia koncentrują się na szatanie. Na nowy element, którym jest świat, zwraca uwagę św. Ambroży. Wspomina on o pytaniach stawianych kandydatowi do chrztu przez kapłana przy źródle chrzcielnym,

⁸ TERTULIAN, *De spectaculis* 13, 1, CCL 1, s. 239: *Qui bis idolis renuntiamus*; por. B. MOKRZYCKI, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 67.

⁹ TERTULIAN, *De corona* 3, 2, CCL 2, s. 1042: *Contestamur nos renuntiare diabolo et pompae, et angelis eius*; por. TENŻE, *O wieńcu*, w: *Wybór pism III*, t. T. Skibiński, PSP 65, Warszawa 2007, s. 109.

¹⁰ HIPOLIT RZYMSKI, *Traditio Apostolica* 21, SCH 11 bis, s. 82: *Et cum presbyter sumpsit unumquemque recipientium baptismum, iubeat eum renuntiare dicens: Renuntio tibi, Satana, et omni servitio tuo et omnibus operibus tuis*; por. TENŻE, *Tradycja Apostolska*, t. M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, Warszawa 1975, s. 310.

¹¹ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 19, 2, w: *Katechezypredchrzcielne i mistagogiczne*, t. W. Kania, BOK 14, Kraków 2000, s. 319.

¹² *Tamże*, 19, 4, s. 320.

¹³ *Tamże*, 19, 5, s. 320.

¹⁴ *Tamże*, 19, 6, s. 321.

¹⁵ *Tamże*, 19, 8, s. 321.

¹⁶ *Konstytucje Apostolskie* VII, 41, 2, w: *Synody i kolekcje praw*, t. II, t. S. Kalinkowski, Kraków 2007, s. 207*.

w obecności „lewity”, którym mógł być diakon lub subdiakon¹⁷. Biskup Mediolanu notuje:

Co powiedziałeś, gdy cię zapytano: „Czy wyrzekasz się diabła i jego uczynków?” „Wyrzekam”. „Czy wyrzekasz się świata i jego przyjemności?” — co odpowiedziałeś? „Wyrzekam”¹⁸.

Po tych formułach Ambroży zachęca do pamiętania o przyrzeczeniach i do czujności¹⁹. W innym dziele nawiązuje do chrzcielnicy, przy której jest lewita, kapłan i najwyższy kapłan (biskup). Kandydat do chrztu „wyrzeka się diabła i jego uczynków, świata, jego swawoli i rozkoszy”²⁰. Przy tych słowach kieruje się on ku wschodowi, „bo kto wyrzeka się diabła, zwraca się do Chrystusa i patrzy na Niego”²¹. Wschód symbolizuje kierunek powtórnego przyjścia Chrystusa.

Nowe gesty w trakcie wypowiedzania przyrzeczeń chrzcielnych znane są w kręgu Pseudo-Dionizego Areopagity. Po modlitwie biskup rozwiązuje kandydatowi do chrztu opaskę, a diakoni zdejmują z niego wierzchnią odzież. Potem biskup

obraca go twarzą ku zachodowi z rękami wyciągniętymi w tym samym kierunku, w geście odrzy. Trzy razy każe mu „wydmuchnąć” przeciw szatanowi i wyrzec się go. Po trzykrotnym wypowiedzeniu wyrzeczeń przez biskupa i trzykrotnym powtórzeniu ich przez katechumena biskup zwraca go ku wschodowi, każe mu podnieść ramiona ku niebu i zawrzeć przymierze z Chrystusem, a także podporządkować się wszystkim naukom objawionym przez Boga²².

Autor tego tekstu nie przytacza formuł wyrzeczenia się szatana, skupiając całą uwagę na czynnościach wykonywanych w trakcie wypowiedzania przyrzeczeń.

Św. Jan Chryzostom w jednej ze swoich *Katechez* wspomina o wyrzeczeniu się szatana i wszelkiej jego pychy²³. W innej *Katechezie* informuje, że wyrzeczenie się szatana poprzedzone jest modlitwą na klęczkach ze wzniesionymi ku niebu rękoma, po czym kapłan idzie przed każdego z kandydatów i każe mówić: „Odrzekam się ciebie, szatanie, odrzekam się twej pychy, twej chwały, twych spraw!”²⁴

Dokument z V w. napisany w Syrii, noszący tytuł *Testament naszego Pana Jezusa Chrystusa*, zawiera rozszerzoną naukę *Tradycji Apostolskiej* Hipolita. Zauważa się w nim, że osoba mająca być ochrzczonej jest zwrócona na zachód i mówi:

¹⁷ AMBROŻY, *O sakramentach* I, 4, w: *Wyjaśnienie symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, tł. L. Gładyszewski, ŻMT 31, Kraków 2004, s. 68.

¹⁸ *Tamże*, I, 5, s. 68.

¹⁹ *Tamże*, I, 5-6.8, s. 68-69.

²⁰ TENŻE, *O tajemnicach* 5-6, ŻMT 31, s. 52.

²¹ *Tamże*, 7, s. 52.

²² PSEUDO-DIONIZY AREOPAGITA, *Hierarchia kościelna* II, 6, w: *Pisma teologiczne*, t. II, tł. M. Dzielska, Kraków 1999, s. 126.

²³ JAN CHRYZOSTOM, *Katecheza* 11, 6, w: *Katechezy chrzcielne* (U Źródeł Katechumenatu 2), tł. W. Kania, Lublin 1994, s. 46.

²⁴ TENŻE, *Katecheza* 2, 18-20, w: *Katechezy chrzcielne* (U Źródeł Katechumentau 1), tł. W. Kania, Lublin 1993, s. 47-48.

Wyrzekam się ciebie, szatanie i wszelkiego twego kultu, i domu twoich widowisk, i pożądliwości twoich, i wszystkich twoich dzieł²⁵.

Potem następuje wyznanie wiary i namaszczenie olejem egzorcyzmów.

W jednym z *Kazań* św. Cezary z Arles mówi o rodzicach chrzestnych, którzy stają się poręczycielami dzieci przyjmujących chrzest. To właśnie oni odpowiadają za dzieci,

że wyrzekają się diabła, jego przepychu i dzieł (...) aby nikt nigdy nie pożądał czegokolwiek z przepychu diabelskiego lub wystawnych uciech tego świata²⁶.

W VI w. obrzęd wyrzekania się szatana w rzymskiej liturgii chrzcielnej odbywa się w Wielką Sobotę rano²⁷. Zaświadcza o tym *Sakramentarz Gelazjański*. Wyrzeczenia następują po namaszczeniu kandydata olejem egzorcyzmów na piersiach i plecach. Są one krótkie i podane w formie pytań i odpowiedzi:

Czy wyrzekasz się szatana? – Wyrzekam. I wszystkich dzieł jego? – Wyrzekam. I wszelkiego jego przepychu? – Wyrzekam²⁸.

Po czym kapłan odmawia Symbol i kładzie rękę na wybranych, odmawia modlitwę, po której następuje przerwa i wszyscy idą do swoich domów, czekając na godzinę chrztu. Takie same wyrzeczenia znajdują się w *Pontyfikale Rzymsko-Germańskim* z X w. Obrzęd jest poprzedzony namaszczeniem świętym olejem na piersiach i plecach, którego dokonuje prezbiter, czyniąc kciukiem znak krzyża²⁹. Potem kapłan odmawia głośno *Credo*. Identyczne w swej treści wyrzeczenia zawiera *Pontyfikał Kurii Rzymskiej* z XIII w.³⁰ *Mszał* Piusa V z 1570 r. przewiduje możliwość chrztu w Wielką Sobotę, ale nie ma w nim jeszcze odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych przeznaczonego dla wszystkich wiernych. *Rytuał* Pawła V z 1614 r. posiada takie same formuły wyrzeczenia jak *Sakramentarz Gelazjański*. Różnica jest tylko w pisowni terminu „wyrzekam się”: *abrenuncio* (GeV) i *abrenuntio* (*Rytuał*)³¹.

²⁵ J.M. HANSENS, *La liturgie d'Hippolyte. Documents et études*, Roma 1970, s. 118: *Abrenuntio tibi, Satana, et omni culto tuo, et domui spectaculorum tuorum, et cupiditatibus tuis et omnibus operibus tuis*; por. MOKRZYCKI, *dz. cyt.*, s. 94–95, przyp. 155.

²⁶ CEZARY Z ARLES, *Kazanie* 200, 6, opr. A. Żurek, OŻ 17, Kraków 2002, s. 140; TENŻE, *Sermo* 200, 6, CCL 104, s. 811: *quod abrenuntient diabolo, pompis et operibus eius (...)*.

²⁷ MOKRZYCKI, *dz. cyt.*, s. 94; TH. MARTENS, *Histoire et pastorale du rituel du catechuménat et du baptême*, Bruges 1962, s. 97–100.

²⁸ *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56), *Sacramentarium Gelasianum*, L.C. MOHLBERG, L. EIZENHÖFER, P. SIFFRIN (wyd.), *Rerum Ecclesiasticarum Documenta, Fontes IV*, Roma 1960, 42, 421, s. 68: *Abrenuntias satanae? Respondet: Abrenuncio. Et omnibus operibus eius? Respondet: Abrenuncio. Et omnibus pompis eius? Respondet: Abrenuncio.*

²⁹ *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle, Le Texte II*, C. VOGEL, R. ELZE (wyd.), (Studi e Testi 227), Città del Vaticano 1963, 99, 340, s. 94 (dalej: PRG).

³⁰ *Le Pontifical Romain au moyen-âge, t. II: Le Pontifical de la Curie Romaine au XIIIe siècle*, M. ANDRIEU (wyd.), (Studi e Testi 87), Città del Vaticano 1940, 44, 12, s. 473–474 (dalej: PR XIII).

³¹ *Rituale Romanum Pauli V Pontificis Maximi jussu editum aliorumque Pontificum cura recognitum atque auctoritate Ssmi D. N. Pii Papae XI ad normam Codicis Juris Canonici accommodatum, editio secunda juxta typicam*, Ratisbonae 1926, II, 2, s. 22; II, 4, s. 51.

W XVI w. na terenie Francji (w Vannes 1596 r.) spotyka się praktykę wyrzekania się szatana i wiązania się z Chrystusem w momencie bezpośrednio poprzedzającym zawarcie związku małżeńskiego. Ma to być obroną przed rozpowszechnionymi w tym okresie czarami. Kapłan każe wypowiedzieć przyszłemu małżonkowi i małżonce formułę: „Wyrzekam się ciebie, Szatanie, i więzę się z tobą, Chrystusie, w imię Ojca (...)”³².

Wprowadzenie do liturgii Wigilii Paschalnej odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych (*ad experimentum*) następuje za pontyfikatu Piusa XII w 1951 r. Rubryki związane z dekretem *Dominicae Resurrectionis vigiliam* zawierają odnowienie przyrzeczeń, które wypowiada się po poświęceniu wody chrzcielnej. Tam zaś, gdzie jej się nie święci, następują one po pierwszej części litanii. Po nałożeniu kadzidła celebrans okadza paschał i czyta komentarz, po którym są pytania i odpowiedzi ludu: *Abrenuntiatis Satanae? Populus: Abrenuntiamus (...)*³³. Bezpośrednio po wyrzeczeniach następuje chrzcielne wyznanie wiary. W 1956 r. przyrzeczenia te wchodziły do odnowionych obrzędów Wielkiego Tygodnia. Są one takie, jak w *Sakramentarzu Gelazjańskim*, z tą różnicą, że wyrażone są w liczbie mnogiej³⁴.

Pewne zmiany na tym polu dokonują się w wyniku reformy Soboru Watykańskiego II. Obrzędy chrzcielne z 1969 r. posiadają dwie formy wyrzeczeń. Pierwszą jest forma tradycyjna, wzięta z GeV. Celebrans kieruje do rodziców i chrzestnych pytania w liczbie mnogiej, a oni odpowiadają w liczbie pojedynczej: *Abrenuntiatis Satanae? – Abrenuntio. Et omnibus operibus eius? – Abrenuntio (...)*³⁵. Druga forma wyrzeczeń jest nowa i przedstawia się następująco:

*Abrenuntiatis peccato, ut in libertate filiorum Dei vivatis? – Abrenuntio. Abrenuntiatis seductionibus iniquitatis, ne peccatum vobis dominetur? – Abrenuntio. Abrenuntiatis Satanae, qui est auctor et princeps peccati? – Abrenuntio*³⁶.

Obrzędy chrztu dzieci w języku polskim przyjęły tylko drugą formę wyrzeczenia się zła, zamieniając odpowiedź rodziców i chrzestnych na liczbę mnogą³⁷. Rubryki rytuału dopuszczają możliwość adaptacji drugiej formy przez Konferencje Episkopatu, zwłaszcza tam, gdzie jest konieczne, aby rodzice i chrzestni wyrzekli się zabobonów, wróżbiarstwa i magii.

³² J.B. MOLIN, P. MUTEMBE, *Le rituel du mariage en France di XIIIe au XVIe siècle*, Paris 1974, s. 61.

³³ SACRA CONGREGATIO RITUUM, *Rubricae Sabbato sancto si Vigilia Paschalis instaurata peragatur*, AAS 43 (1951), s. 135–136.

³⁴ *Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus, editio typica*, Typis Polyglottis Vaticanis 1956, nr 25, s. 132–133.

³⁵ *Rituale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ordo baptismi parvulorum, editio typica*, Typis Polyglottis Vaticanis 1969, nr 57, s. 30 (dalej: OBP).

³⁶ *Tamże*.

³⁷ OCD 57, s. 44–45: „Czy wyrzekacie się grzechu, aby żyć w wolności dzieci Bożych? — Wyrzekamy się. Czy wyrzekacie się wszystkiego, co prowadzi do zła, aby was grzech nie opanował? — Wyrzekamy się. Czy wyrzekacie się szatana, który jest głównym sprawcą grzechu? — Wyrzekamy się.

Dwie formy wyrzeczeń wchodzi do *Mszалу Pawła VI* z 1970 r. i są złączone z celebracją Wigilii Paschalnej³⁸. *Mszal Rzymski dla diecezji polskich* przyjął tylko drugą formę wyrzeczeń³⁹. Po chrzcie (i bierzmowaniu) lub jeśli chrztu nie było, po błogosławieństwie wody, wszyscy stojąc i trzymając w rękach świece, odmawiają przyrzeczenia chrztu⁴⁰. *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych* w wersji łacińskiej i polskiej mają trzy formy wyrzeczeń. Pierwsza, najkrótsza, składa się z jednego pytania i odpowiedzi:

Pytam każdego z was: Czy wyrzekasz się szatana, wszystkich jego spraw i pokus?
Wybrani odpowiadają: Wyrzekam się⁴¹.

Rytuał w wersji łacińskiej ma pytania w liczbie mnogiej, odpowiedzi zaś w liczbie pojedynczej⁴². Ta forma, jako jedyna, znajduje się w pontyfikale bierzmowania⁴³. Dwie następne formy wyrzeczeń są takie same jak w łacińskim wydaniu rytuału chrztu dzieci z 1969 r. Te dwie formy są również w rytuale egzorcyzmów, gdzie jednak dokonano niewielkiej modyfikacji w pierwszej formie trzeciego pytania, które wygląda następująco: „Czy wyrzekasz się wszystkich jego zwodniczych obietnic?” Na co wszyscy uczestnicy odpowiadają: „Wyrzekam się”⁴⁴. W egzorcyzmach można odmówić symbol wiary albo odnowić przyrzeczenia chrzcielne. Trzecie wydanie *Mszalu Pawła VI* z 2002 r. posiada dwie formy wyrzeczeń, takie jak w pierwszym wydaniu tej księgi. Do rubryki poprzedzającej odnowienie przyrzeczeń dodano, że są one odnawiane razem z ochrzczoneymi, nawet jeśli już miały wcześniej miejsce podczas chrztu⁴⁵.

W liturgii posoborowej po wyrzeczeniach następuje chrzcielne wyznanie wiary. Wyjątek stanowią *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych* w języku łacińskim, w których po wyrzeczeniach następuje namaszczenie olejem katechumenów, a dopiero potem wyznanie wiary. W obrzędach polskich namaszczenie olejem opuszcza się. Tych wyrzeczeń w egzorcyzmach rytuału Pawła V nie ma.

³⁸ *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, editio typica*, Typis Polyglottis Vaticanis 1970, nr 46, s. 286 (dalej: MR 1970).

³⁹ MRP 46, s. 178.

⁴⁰ *Tamże*.

⁴¹ OCWD 217, s. 102.

⁴² *Rituale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ordo initiationis christianae adultorum, editio typica*, Typis Polyglottis Vaticanis 1972, nr 217, s. 89: *Abrenuntiatibus Satanae et omnibus operibus et seductionibus eius? — Abrenuntio.*

⁴³ *Pontificale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ordo confirmationis, editio typica*, Typis Polyglottis Vaticanis 1973, nr 40, s. 33.

⁴⁴ *Rytuał Rzymski, Egzorcyzmy*, nr 56, s. 41.

⁴⁵ *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ioannis Pauli Pp. II cura recognitum, editio typica tertia*, Typis Vaticanis 2002, nr 55, s. 371–372.

Przeгляд formuł wyrzeczenia się zła pozwala zauważyć ich podobieństwa oraz tematyczną i strukturalną różnorodność. Pierwsze formuły z okresu patrystycznego przetrwały, z niewielkimi modyfikacjami, do czasów obecnych.

2. Teologia i pastoralne przesłanie wyrzeczeń

W większości formuł pierwsze wyrzeczenie dotyczy szatana. Określa się go terminami *satanas* i *diabolus*. Jego postać pojawia się w Biblii stosunkowo często. Stara się on oderwać człowieka od służby Bożej (Rz 6,6.20) i doprowadzić go do upadku (Ap 9,7-11). Sprowadza na ludzi nieszczęścia, choroby i opętania (Dz 10,38; 2 Kor 12,7). Jego metoda działania polega na kuszeniu, zwodzeniu i kłamstwie. Władzę nad szatanem posiada Chrystus i przekazuje ją apostołom i Kościołowi. Walka ze złymi duchami zakończy się ich ostateczną klęską w chwili Paruzji. Działanie szatana jest dopuszczone przez Bożą Opatrzność i jest wielką tajemnicą, ale „wiemy, że Bóg z tymi, którzy Go miłują, współdziała we wszystkim dla ich dobra” (Rz 8,28).

Wyrzeczenie się szatana stanowi swego rodzaju walkę Kościoła przeciwko jego zwodniczym wpływom. Świadomość konieczności tej walki uwidacznia się w życiu wiernych już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i dlatego w czasie sprawowania pierwszego sakramentu wtajemniczenia obecne są egzorcyzmy i wyrzeczenia. W niektórych gminach chrześcijańskich katechumeni przed chrztem zwracali się w kierunku zachodnim, wyciągając rękę i wyrzekając się szatana. Cyryl Jerozolimski wyjaśnia, że

zachód jest miejscem widzialnych ciemności, a szatan sam będąc ciemnością, w ciemności rządzi. Patrząc symbolicznie w stronę zachodu, odrzekliście się tego władcy mroków i ciemności⁴⁶.

Biskup Jerozolimy nazywa szatana strasznym i złośliwym tyranem, którego moc została zniszczona przez Chrystusa. Szatan jest chytrym i podstępny wężem zastawiającym sidła, rodzącym nieprawość i sprawiającym wszelką niegodziwość⁴⁷. Symbolikę zachodu tłumaczy również św. Grzegorz z Nyssy, pisząc:

Rozumiesz, że ten, który zwraca się plecami do Wschodu — tak właśnie prorocy nazywają Chrystusa — i który kieruje się w stronę Zachodu, gdzie znajdują się moce ciemności, ma Akwilona po swojej prawicy, to znaczy wystawiony jest na pokusy⁴⁸.

Wyrzekając się szatana, człowiek staje się wolnym dzieckiem Bożym. Szatan bowiem zniewala, a Bóg daje wolność.

⁴⁶ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 19, 4, w: *dz. cyt.*, s. 320.

⁴⁷ *Tamże*.

⁴⁸ GRZEGORZ NYSSY, *Homilia in Canticum canticorum*, PG 44, 984 A; por. J. DANÉLOU, *Symbolika obrzędów chrzcielnych*, Kraków 2000, s. 14.

Drugie wyrzeczenie odnosi się zazwyczaj do spraw i dzieł szatana (*omnibus operibus eius*). Cyryl tłumaczy, że do spraw szatana należy każdy grzech. Odrzekanie się dzieł szatana obejmuje wszystkie przeciwne rozsądkowi czyny i myśli⁴⁹. Dzieła szatana niszczy Chrystus, o czym przekonuje św. Jan: „Syn Boży objawił się po to, aby zniszczyć dzieła diabła” (1 J 3,8).

Trzecie wyrzeczenie wyrażone jest terminem greckim *pompe*, przez który najczęściej rozumie się pychę lub przepych. W „przepychu diabła i jego aniołów” Tertulian dostrzega urzędy publiczne, zaszczyty, uroczystości, fałszywe ofiary ludu, służbę ludziom, czcze igrzyska i haniebne chwały⁵⁰. Pychą szatana — pisze Cyryl — „są szaleństwa teatralne, wyścigi konne, polowanie i tym podobne marności”⁵¹. Przestrzega, by nie uczęszczać na bezwstydnne widowiska, gdzie są wyuzdane tańce i walki z dzikimi zwierzętami. Każę unikać wyścigów konnych, gdyż to wszystko jest próżnością szatana. Do pychy szatana zalicza kult bałwanów, podczas którego wzywa się demony⁵². Podobnie pychę szatana rozumie Jan Chryzostom. Tę pychę stanowią różne grzechy:

przeciwne moralności widowiska, jazdy konne, pełne śmiechu i brudu zebrania (...) przepowiednie z lotu ptaków, praktyki wróżbiarskie, przesady, przestrzeganie pór roku (Iz 53,12), zabobony, amulety, magiczne zaklęcia⁵³.

Zaleca on, by wzywać imienia Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego, które sprawia, że odchodzi wszelka choroba i odstępuje wszelka zasadzka szatańska⁵⁴. Słowo *pompe* miało u starożytnych chrześcijan zazwyczaj dwa znaczenia: orszak triumfalny, religijny lub wojskowy albo okazałość i zewnętrzny przepych⁵⁵. Przepych szatana to jego triumf w walce, to jego otoczenie i bałwochwalcze obrzędy⁵⁶. Termin *pompe* może jeszcze oznaczać przewodnictwo, ochronę, opiekę, posłanie, procesję, uroczysty pochód i wystawność⁵⁷. Walka z szatanem i bałwochwalczym kultem jest jednym ze znamion pierwotnego chrześcijaństwa.

Kolejne wyrzeczenie, spotykane rzadziej, dotyczy służby szatanowi. Termin *servitium* oznacza również niewolę, zależność, uległość, posłuszeństwo. Cyryl rozumie przez służbę szatanowi modlitwę w pogańskich świątyniach,

palenie lamp i kadzenie przy źródłach i rzekach, wróżenie z lotu ptaków, pytanie wyroczeni i wyjaśnienia znaków, amulety, napisy na płytkach, czary i tym podobne rzeczy⁵⁸.

⁴⁹ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 19, 5, w: *dz. cyt.*, s. 320.

⁵⁰ TERTULIAN, *O wieńcu*, 13, 7, PSP 65, s. 122.

⁵¹ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 19, 6, w: *dz. cyt.*, s. 321.

⁵² *Tamże*, 19, 7, s. 321.

⁵³ JAN CHRYZOSTOM, *Katecheza* 11, 6, w: *dz. cyt.*, s. 46.

⁵⁴ *Tamże*.

⁵⁵ DANIÉLOU, *dz. cyt.*, s. 15–16.

⁵⁶ *Tamże*, s. 16.

⁵⁷ Z. ABRAMOWICZÓWNA, *Słownik grecko-polski*, t. III, Warszawa 1963, s. 597.

⁵⁸ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 19, 8, w: *dz. cyt.*, s. 321.

Zachęca do unikania tego i przestrzega przed popadnięciem w te grzechy, co mogłoby doprowadzić do utraty Chrystusa i do odczucia obecności szatana. Natomiast zerwanie z szatanem otwiera raj Boży⁵⁹

W niektórych formułach jest wyrzeczenie się aniołów szatana. Upadli aniołowie zostali stworzeni przez Boga jako dobrzy z natury, ale sami uczynili się złymi⁶⁰ Odrzucili radykalnie i nieodwołalnie Boga i Jego Królestwo. Aniołom, którzy zgrzeszyli, Bóg nie odpuścił, ale posłał ich do ciemności, aby byli zachowani na sąd (por. 2 P 2,4). Szatan i jego aniołowie szkodzą ludziom i są duchami nieczystymi, złymi i zwodniczymi. Wyrzekając się kultu szatana, można mieć na myśli ofiary składane bożkom. Przed takimi praktykami przestrzega św. Paweł:

Nie chciałbym, byście mieli coś wspólnego z demonami. Nie możecie pić z kielicha Pana i z kielicha demonów; nie możecie zasiadać przy stole Pana i przy stole demonów (1 Kor 10,20-21).

Powiązania wielu ludzi ze złymi duchami są nieraz bardzo mocne. Nie przesztają oni wielbić demonów nawet wówczas, gdy nastaje gniew Boży i dotykają ich plagi (Ap 9,20).

Spotyka się też formuły obejmujące wyrzeczenie się świata. Chodzi tu o świat zdemoralizowany, świat rozkoszy i przyjemności, który jest proponowany przez szatana. Jest to świat, o którym św. Jan powiada, że jest w mocy Złego (1 J 5,19). Chrystus przyszedł na ten świat, aby go zbawić (por. J 3,17). Świat szatana jest światem grzechu. Wyrzekając się tego świata, pomniejsza się w nim wpływy szatana. Świata grzechu nie można miłować, bo

(...) ktoś miłuje świat, nie ma w nim miłości Ojca. Wszystko bowiem, co jest na świecie, a więc: pożądliwość ciała, pożądliwość oczu i pycha tego życia, nie pochodzi od Ojca, lecz od świata (1 J 2,15-16).

Paweł Apostoł przestrzega, by nie brać wzoru z tego świata (Rz 12,2), to znaczy z ducha próżności, zła i grzechu (KDK 37).

Warto tu jeszcze nawiązać do nowej formuły posoborowej, w której celebrans stawia trzy pytania, a w każdym z nich występuje termin „grzech”. Słowo „szatan” pojawia się jedynie w ostatnim pytaniu. Główny akcent jest zatem położony na grzechu. Św. Paweł mówiąc o grzechu w kontekście chrzcielnym podkreśla, że przez chrzest człowiek umiera dla grzechu i staje się wolny (Rz 6,2.7). Chrzest sprawia, że człowiek staje się uczestnikiem wolności i chwały dzieci Bożych (Rz 8,21). Niemniej ta wolność dziecka Bożego jest zagrożona przez szatana, który może doprowadzić do grzechu i jej utraty⁶¹. Wyrzeczenia chrzcielne pełnią rolę środka ochronnego przed grzechem i szatanem. Chrześcijanin nie może zapominać,

⁵⁹ Tamże, 19, 9, s. 322.

⁶⁰ Por. KKK 391.

⁶¹ Cz. KRAKOWIAK, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003, s. 376.

że nie tylko został wyzwolony z niewoli grzechu i szatana, ale że jest powołany do służenia Bogu i tylko zaangażowanie w tę służbę może być gwarancją trwania w prawdziwej wolności⁶².

Całej historii ludzkości towarzyszy (...) ostra walka przeciwko mocom ciemności, która rozpoczynając się na początku świata, będzie trwała, jak mówi Pan, aż po dzień ostatni (KDK 37).

Zmaganie się Kościoła z grzechem i szatanem należy do istotnych problemów pastoralnych. Głównymi narzędziami Kościoła w tym zmaganiu są sakramenty i sakramentalia, które czerpią moc z paschalnego misterium Chrystusa. Liturgia nazywa szatana głównym sprawcą grzechu; jest on bowiem egzystencjalnie związany z grzechem, a jego szkodliwe działanie na przestrzeni historii ludzkości przejawia się z różnym natężeniem. Wpływy mocy ciemności dały o sobie znać w sposób szczególny podczas dwóch wojen światowych, kiedy to całe narody były jakby w mocy złego. Wówczas to poważnie zmniejszyło się poczucie grzechu, co zauważył papież Pius XII, który w orędziu radiowym skierowanym do Krajowego Kongresu Katechetycznego Stanów Zjednoczonych w Bostonie wypowiedział znamienne zdanie: „Grzechem tego wieku jest utrata poczucia grzechu”⁶³. Pod wpływem tego papieża dokonana się odnowa liturgii Wigilii Paschalnej w 1951 r., do której wprowadzono m.in. odnowienie przyrzeczeń chrzcielnych dla wszystkich uczestników celebracji, co miało ich bardziej uwrażliwić na grzech i rozbudzić wiarę.

Jan Paweł II w adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* zwraca uwagę na istnienie w obecnych czasach wypaczenia, martwoty, znieczulenia i zaćmienia sumień, co w konsekwencji prowadzi do zacierania się poczucia grzechu i zaćmienia poczucia Boga⁶⁴. Zjawisko to rozwija się wraz z sekularyzacją społeczeństw. Jest ono też efektem dwuznaczności w przyjmowaniu niektórych wyników ludzkiej wiedzy, zależności od etyki płynącej z relatywizmu historycznego, a także wpływu laickich środków społecznego przekazu. W imię złe pojętej wolności uwidacznia się w obecnych czasach promowanie cywilizacji śmierci (aborcja, eutanazja), wynaturzeń i wolności w sferze seksualnej. Przy tym coraz bardziej ujawnia się intensyfikacja działań złego ducha, co wyraża się w opętaniach, rozwoju sekt, czarów, guseł itp. Mamy więc do czynienia z kultem szatana, z podążaniem za jego zwodniczymi pokusami i działaniami. Należy też zauważyć, że nawet w dziedzinie myśli i życia kościelnego pewne tendencje prowadzą do zaniku poczucia grzechu⁶⁵. Widoczne

⁶² S. CZERWIK, *Wprowadzenie do odnowionego chrztu dzieci*, w: A. SKOWRONEK (red.), *Sakrament chrztu*, Kalowice 1973, s. 103.

⁶³ PIUS XII, *Il Radiomessaggio al Congresso Catechistico Nazionale degli Stati Uniti in Bostone* (26 X 1946), „Discorsi e Radiomessaggi” 8 (1946), s. 288: *Perhaps the greatest sin in the world today is that men have begun to lose the sense of sin.*

⁶⁴ JAN PAWEŁ II, *Adhortacja „Reconciliatio et paenitentia”*, Rzym 1984, nr 18.

⁶⁵ *Tamże.*

to jest w wyrażaniu sprzecznych poglądów w nauczaniu teologii. Przywrócenie właściwego poczucia grzechu może nastąpić jedynie przez „jasne odwołanie się do niezmiennych zasad rozumu i wiary, zawsze głoszonych przez naukę moralną Kościoła”⁶⁶.

Wyrzekanie się szatana i grzechu, obecne w różnych celebracjach liturgicznych, ma uwrażliwić człowieka na zło, które w tym świecie istnieje i działa, ma pomóc w wyrobieniu zdecydowanej postawy sprzeciwu wobec tego zła, ma też osłabić działanie złych mocy w świecie. W czasie chrztu dzieci rodzice i chrzestni wyrażają wyrzeczenia we własnym imieniu, przez co mają uświadomić sobie konsekwencje własnego chrztu⁶⁷. Wyrzeczenia chrzcielne należy objaśniać w homiliach, konferencjach, na katechezach i naukach przedchrzcielnych. Nauka o grzechu przekazywana przez Magisterium Kościoła powinna być pogłębianą i szerzoną przez wszystkich chrześcijan. Przeciwwstawianie się grzechowi, demoralizacji, kłamstwu, błędnym naukom i poglądom jest obowiązkiem każdego człowieka ochrzczonego. A bronią w walce ze złem jest czuwanie i modlitwa (por. Mk 14,38).

3. Formuły chrzcielnego wyznania wiary

Po wyrzeczeniu się zła kandydaci do chrztu zwracają się ku Chrystusowi, wyznając wiarę. Pierwsze wyznania wiary chrześcijańskiej znajdują się w księgach Nowego Testamentu⁶⁸. Można w nich wyróżnić cztery modele: dwa „chrystologiczne”, „podwójny” i „troisty”⁶⁹. Pierwszy model chrystologiczny stanowią krótkie formuły typu liturgicznego, jak np.:

Jeżeli więc ustami swoimi wyznasz, że Jezus jest Panem, i w sercu swoim uwierzysz, że Bóg Go wskrzesił z martwych — osiągniesz zbawienie. Bo sercem przyjęta wiara prowadzi do sprawiedliwości, a wyznawanie jej ustami — do zbawienia (Rz 10,9-10; por. Flp 2,11).

Drugi model kładzie akcent na śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa. Obecny jest zwłaszcza w *Dziejach Apostolskich*:

(...) tego Męża, który z woli, postanowienia i przewidzenia Boga został wydany, przybiliście rękami bezbożnych do krzyża i zabiliście. Lecz Bóg wskrzesił Go (Dz 2,23-24; por. 3,15; 4,10; 5,30; 13,26-39).

Trzecim modelem jest tzw. formuła podwójna, łącząca Boga Ojca i Chrystusa:

(...) dla nas istnieje tylko jeden Bóg, Ojciec, od którego wszystko pochodzi i dla którego my istniejemy, oraz jeden Pan, Jezus Chrystus, przez którego wszystko się stało i dzięki któremu także my jesteśmy (I Kor 8,6; por. I P 1,21).

⁶⁶ *Tamże*.

⁶⁷ CZERWIK, *dz. cyt.*, s. 102.

⁶⁸ P. DACQUINO, *Battesimo e cresima*, Torino 1973, s. 48–49.

⁶⁹ MOKRZYCKI, *dz. cyt.*, s. 96, przyp. 159.

Najważniejszym modelem jest formuła potrójna, nawiązująca do trzech osób Boskich:

Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego (Mt 28,19; por. 1 Kor 12,4-6; Ef 4,4-6).

Trynitarna formuła chrzcielna znajduje się w *Didache*: „Chrzczycie w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego w wodzie żywej”⁷⁰. Wiara w Boga w trzech osobach rozwija się w pierwotnym Kościele, co ma swoje odzwierciedlenie w pismach Ojców Apostolskich. Klemens Rzymski notuje:

Jak prawdą jest, że żyje Bóg, żyje Pan Jezus Chrystus i Duch Święty, wspólna wiara i nadzieja wszystkich wybranych, tak kto w pokorze (...) wypełnia dane nam przez Boga przykazania i zalecenia, ten z pewnością znajdzie swoje miejsce i zostanie zaliczony do tych, których Jezus Chrystus odkupił⁷¹.

Prawdopodobnie już pod koniec I w. istnieje trynitarne wyznanie wiary podczas chrztu⁷². W Rzymie znane jest też wyznanie wiary chrystologiczne⁷³. Najstarszy tekst, który obejmuje szczegółowy opis chrztu, znajduje się w *Apologii* św. Justyna. Jest w tym dziele liturgiczna formuła wyznania wiary⁷⁴:

Wszyscy, którzy doszli do wiary i uznania za prawdę nauk i słów naszych, składają ślubowania, że już takie wieść będą życie (...). Następnie prowadzimy ich do miejsca, gdzie się znajduje woda, i tam w taki sam sposób, w jaki myśmy zostali odrodzeni, oni również odrodzenia dostępują. Otóż w Imię Boga Ojca i Pana wszech rzeczy i Jezusa Chrystusa, zbawiciela naszego, i Ducha Świętego, który przez proroków przepowiedział wszystko, co się tyczy Jezusa⁷⁵.

W II w. wyznanie wiary przed chrztem było już konieczne⁷⁶, a w początkach III w. chrzcielna formuła wyznania wiary posiada stałą formę. W *Tradycji Apostolskiej* Hipolita wyznanie wiary następuje po wyrzeczeniach się szatana i namaszczeniu olejem egzorcyzmu:

Gdy kandydat znajduje się już w wodzie, chrzcziciel położy rękę na jego głowie, pytając go: „Wierzysz w Boga Ojca wszechmogącego?” Skoro odpowie: „Wierzę”, ochrzci go po raz pierwszy, nie zdejmując ręki z jego głowy. I zapyta go znowu: „Wierzysz w Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, narodzonego z Ducha Świętego i Dziewicy Maryi, który umarł, zmartwychwstał dnia trzeciego, wstąpił na niebiosa, siedzi po prawicy Ojca, skąd przyjdzie sądzić żywych i umarłych?” Skoro odpowie: „Wierzę”, ochrzci go po raz drugi. Wreszcie zapyta: „Wierzysz w Ducha Świętego, święty Kościół i w zmartwychwstanie ciała?” Skoro odpowie: „Wierzę”, ochrzci go po raz trzeci⁷⁷.

⁷⁰ *Didache* 7, 1, w: *Pierwsi świadkowie*, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 36.

⁷¹ KLEMENS RZYMSKI, *List do Kościoła w Koryncie* 58, 2, tł. A. Świderkówna, BOK 10, Kraków 1998, s. 77.

⁷² W. ŚWIERZAWSKI, *La profession de foi pendant la célébration baptismale de l'antique liturgie romaine*, ACr 29 (1997), s. 380; J.N.D. KELLY, *Early christian Creeds*, London 1950, s. 121.

⁷³ KELLY, *dz. cyt.*, s. 102.

⁷⁴ J. LÉCUYER, *Rapport entre foi et baptême dans la liturgie*, ETHL 49 (1973), s. 88.

⁷⁵ JUSTYN, *Apologia* 61, 2-4.13, w: *dz. cyt.*, s. 69-71.

⁷⁶ *Tamże*; por. DACQUINO, *dz. cyt.*, s. 50, przyp. 47.

⁷⁷ HIPOLIT RZYMSKI, *Tradycja Apostolska* 2, 5, w: *dz. cyt.*, s. 310-311; *Traditio Apostolica* 21, Sch 11 bis, s. 84-86: *Credis in deum patrem omnipotentem? Et qui baptizatur etiam dicat: Credo. Et statim*

Po wyjściu z wody każdy ochrzczony był namaszczyany przez prezbitera olejem dziękczynienia. Wyznanie wiary przekazane przez Hipolita stanie się klasycznym tekstem, który będzie wykorzystany w późniejszych księgach liturgicznych. Symbol wiary przekazany przez Hipolita jest podzielony według trynitarnego schematu i ściśle złączony z chrztem. Symbol nie może być opuszczony ani przy chrzcie dorosłych, ani przy chrzcie dzieci. Gdy dzieci nie potrafią jeszcze mówić, odpowiedzi udzielają ich rodzice lub ktoś z rodziny.

W pismach Tertuliana i Augustyna chrzest jest określany jako „misterium wiary”, „znak wiary”, „sakrament wiary”, „pieczęć wiary”⁷⁸. Ambroży przytacza potrójne wyznanie wiary w formie krótszej niż Hipolit:

Zapytano cię: „Czy wierzysz w Boga Ojca wszechmogącego?” Powiedziałeś: „Wierzę” i zanurzyłeś się, to znaczy pogrzebano cię. Ponownie zapytano: Czy wierzysz w Pana naszego Jezusa Chrystusa i w Jego krzyż?” Powiedziałeś: „Wierzę” i zanurzyłeś się. Zostałeś więc również współpogrzebany z Chrystusem. A kto razem z Chrystusem zostaje pogrzebany, razem z Nim zmartwychwstaje. Po raz trzeci zapytano: „Czy wierzysz i w Ducha Świętego?” Powiedziałeś: „Wierzę” i zanurzyłeś się po raz trzeci, aby trzykrotne wyznanie wiary usunęło wielokrotnie w życiu dotychczasowym popełnione grzechy⁷⁹.

Nieco dalej Biskup Mediolanu wyjaśnia, że grzech zostaje odpuszczony jednocześnie przez Ojca, Syna i Ducha Świętego⁸⁰. Nowością w powyższym wyznaniu wiary jest wspomnienie krzyża. Ambroży nazywa chrzest sakramentem krzyża, ponieważ Chrystus zawisł na krzyżu, a zanurzenie chrzcielne przypomina śmierć i pogrzeb⁸¹. Znacznie krótsza relacja na temat wyznania wiary znajduje się w jego dziele *O tajemnicach*, gdzie wspomina o zstąpieniu do sadzawki chrzcielnej, wyznaniu wiary w poszczególne osoby Boskie i w krzyż, na którym zawisnął Pan Jezus⁸². Wyznanie wiary należy do istoty sakramentu:

W misterium stawia się potrójne pytanie i odpowiada na nie potrójnie w sposób uroczysty, i nikt nie może być oczyszczony bez potrójnego wyznania wiary⁸³

Augustyn zwraca uwagę, by chrzczeni znali nie tylko dokładnie słowa symbolu, ale również wierzyli w sposób należyty w to, co on zawiera. Istnieją bowiem ludzie, którzy uświęcają chrzest trynitarną formułą, ale ich wiara nie zawiera tego,

manum habens in caput eius impositam baptizet semel. Et postea dicat: Credis in Christum Iesum filium dei, qui natus est de spiritu sancto ex Maria virgine et crucifixus sub Pontio Pilato et mortuus est [et sepultus] et resurrexit die tertia vivus a mortuis et ascendit in caelis et sedit ad dexteram patris venturus iudicare vivos et mortuos? Et cum ille dixerit: Credo, iterum baptizetur. Et iterum dicat: Credis in spiritu sancto et sanctam ecclesiam et carnis resurrectionem? Dicat ergo qui baptizatur: Credo. Et sic tertia vice baptizetur.

⁷⁸ ŚWIERZAWSKI, *art. cyt.*, s. 372; A. STENZEL, *L'histoire du catéchuménat et du baptême: ce qui est contingent et ce qui est permanent*, ConcF 22 (1967), s. 37.

⁷⁹ AMBROŻY, *O sakramentach* II, 20, w: *dz. cyt.*, s. 77.

⁸⁰ *Tamże*, II, 22, s. 78.

⁸¹ *Tamże*, II, 23, s. 78.

⁸² TENŻE, *O tajemnicach* 28, w: *dz. cyt.*, s. 58.

⁸³ TENŻE, *De Spiritu Sancto* II, 10, 105, PL 16, 765.

o czym poucza katolicka prawda⁸⁴. Biskup Hippony wyjaśnia, że przy chrzcie małych dzieci na pytanie o wiarę odpowiada ten, kto te dzieci przynosi⁸⁵.

W Kościele jerozolimskim w IV w. ważną postacią był bp Cyryl, którego *Katechezy* należą do skarbów chrześcijańskiej starożytności. Ich przedmiotem jest w zasadzie wyjaśnienie symbolu wiary. Niektóre z nich dużo miejsca poświęcają sakramentowi chrztu. Cyryl rozwija w *Katechezie mistagogicznej* teologię poszczególnych czynności chrzcielnych, a w odniesieniu do wyznania wiary notuje:

Następnie zaprowadzono was do świętej sadzawki boskiego chrztu, jak Chrystusa złożono z krzyża w pobliskim grobie. Zapytano każdego, czy wierzy w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Po wyznaniu zbawczej wiary zanurzyliście się trzykrotnie w wodzie i wynurzyliście się — zaznaczając w tym trzydniowy pobyt Chrystusa w grobie⁸⁶.

Zanurzenie w wodzie nie było przedzielone kolejnymi wyznaniem wiary, jak to opisał Hipolit i Ambroży, ale następowało po wypowiedzeniu całej formuły.

Pątniczka Egeria, pisząc w latach osiemdziesiątych IV w. o chrzcie w Jerozolimie, zauważa, że po pięciu tygodniach od rozpoczęcia nauki katechumeni otrzymują symbol, czyli naukę o podstawowych zasadach wiary. Dwa tygodnie później następuje oddanie symbolu biskupowi, które polegało na swego rodzaju egzaminie ze znajomości prawd wiary⁸⁷. W Kościele zachodnim pierwsze wiadomości na temat tego zwyczaju znajdują się w *Mowach* (212–215) św. Augustyna. W tym okresie przekazywanie symbolu jest również znane w Hiszpanii i Rzymie⁸⁸. Oprócz obrzędu związanego z oddaniem symbolu, zachowano pytania o wiarę w momencie poprzedzającym chrzest.

W kwestii chrzcielnego wyznania wiary oryginalnymi w stosunku do przytoczonych powyżej przykładów są *Konstytucje Apostolskie*, które powstały ok. 380 r. w Antiochii. Nie ma tutaj pytań o wiarę, ale bezpośrednio po wyrzeczeniu się szatana kandydat do chrztu odmawia całe *Credo* w dłuższej wersji, które różni się od Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego m.in. tym, że są w nim słowa odnoszące się do sprawowanej czynności chrzcielnej:

Przyjmuję chrzest w Duchu Świętym, Paraklecie, który działał we wszystkich świętych od wieków⁸⁹.

W *Sakramentarzu Gelazjańskim* opisany jest chrzest w Wielką Sobotę. Chrzcielne wyznanie wiary odbywało się po poświęceniu źródła. Po każdym pytaniu katechumen odpowiadał *Credo*:

⁸⁴ AUGUSTYN, *O chrzcie* III, 14.19; 15.20, tł. A. Żurek, *ŻMT* 38, Kraków 2006, s. 86–88.

⁸⁵ TENŻE, *Sermo* 294, 11, PL 38, 1342; por. TENŻE, *Epistola* 217, 16, PL 33, 984.

⁸⁶ CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza* 20, 4, w: *dz. cyt.*, s. 326.

⁸⁷ EGERIA, *Pielgrzymka do miejsc świętych* 46, 3-5, tł. P. Iwaszkiewicz, *OŻ* 13, Kraków 1996, s. 224–225.

⁸⁸ MOKRZYCKI, *dz. cyt.*, s. 135–136.

⁸⁹ *Konstytucje Apostolskie* VII, 41, 3-8, w: *dz. cyt.*, s. 207*–208*; por. *Wyznanie wiary 318 Ojców* (Sobór Nicejski I) i *Wyznanie wiary 150 Ojców* (Sobór Konstantynopolitański I), w: A. BARON, H. PIETRAS (opr.), *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. I, Kraków 2001, s. 25, 69.

Czy wierzysz w Boga Ojca wszechmogącego? Czy wierzysz w Jezusa Chrystusa, Syna Jego jedynego, Pana naszego narodzonego i umęczonego? Czy wierzysz w Ducha Świętego, święty Kościół, odpuszczenie grzechów i zmartwychwstanie ciała?

Po potrójnym wyznaniu wiary następowało trzykrotne zanurzenie w wodzie⁹⁰. W *Pontyfikale Rzymsko-Germańskim* po wyrzeczeniu się szatana jest wyznanie wiary, które niewiele różni się od tekstu zawartego w *Sakramentarzu Gelazjańskim*. W pierwszym pytaniu dodano: „stworzyciela nieba i ziemi”, w trzecim zaś bliżej określono Kościół przez termin „katolicki” oraz dołączono obcowanie świętych i życie wieczne⁹¹. Potem prezbiter czynił znak krzyża olejem na piersiach i plecach dziecka, a następnie odbywał się chrzest przez trzykrotne zanurzenie, któremu towarzyszyło wypowiedzanie imion Osób Trójcy. Identyczne wyznanie wiary znajduje się w *Pontyfikale Kurii Rzymskiej* z XIII w. Nie ma tu już namaszczenia olejem i bezpośrednio po wyznaniu wiary następuje chrzest⁹².

W *Rytuale Pawła V* z 1614 r. chrzcielne wyznanie wiary było po namaszczeniu kandydata olejem katechumenów na piersiach i plecach na znak krzyża z towarzyszącą formułą. Na początku pierwszego pytania, o wiarę, celebrans wypowiadał imię chrzczonego, potem było pytanie o chrzest i następnie chrzczono⁹³. Tekst chrzcielnego *Credo* jest taki sam jak w *Pontyfikale Rzymsko-Germańskim*.

W wyniku reformy Wigilii Paschalnej dokonanej w 1951 r. wprowadzono przyrzeczenia chrzcielne dla wszystkich uczestników liturgii. Chrzcielne wyznanie wiary wzięto z *Rytuału Pawła V*, zamieniając jedynie liczbę pojedynczą na mnogą⁹⁴. Wiarę wyznaje się bezpośrednio po wyrzeczeniach się szatana. Wyznanie kończy modlitwa *Ojczy nasz* i oracja. W *Ordo Wielkiego Tygodnia* z 1956 r. dołączono pokropienie wiernych poświęconą wodą⁹⁵. Kolejne zmiany dokonane zostały w rytuale chrztu w 1969 r. i w *Mszale* z 1970 r. Pytania o wiarę celebrans stawia w liczbie mnogiej, wierni zaś odpowiadają w liczbie pojedynczej. Drugie pytanie zostało rozbudowane przez dodanie imienia Maryi Dziewicy oraz wydarzeń związanych z Chrystusem: pogrzebanie, zmartwychwstanie i zasiadanie po prawicy Ojca⁹⁶. Widoczny jest tu wpływ formuły z *Tradycji Apostolskiej* Hipolita. Pominięto

⁹⁰ GeV 449, s. 74: *Credis in deum patrem omnipotentem? Respondet: Credo. Credis in Iesum Christum filium eius unicum dominum nostrum natum et passum? Respondet: Credo. Credis in spiritum sanctum, sancta ecclesia, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem? Respondet: Credo.*

⁹¹ PRG 99, 373, s. 105–106: *Credis in Deum patrem omnipotentem et creatorem caeli et terre? Resp.: Credo. Credis et in Iesum Christum filium eius unicum dominum nostrum, natum et passum? Resp.: Credo. Credis et in spiritum sanctum, sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem, remissionem peccatorum et vitam eternam post mortem? Resp.: Credo.*

⁹² PR XIII, 44, 20–21, s. 476.

⁹³ *Rituale Romanum Pauli V*, II, 2, 17, s. 23.

⁹⁴ SACRA CONGREGATIO RITUUM, *Dominicae Resurrectionis vigiliam* 25, s. 136.

⁹⁵ *Ordo Hebdomadae Sanctae instauratus*, nr 25, s. 133.

⁹⁶ MR 1970, nr 46, s. 286; OBP, nr 38, s. 31: *Creditis in Iesum Christum, Filium eius unicum, Dominum nostrum, natum ex Maria Virgine, passum et sepultum, qui a mortuis resurrexit et sedet ad dexteram Patris? Credo.*

Modlitwę Pańską. W *Obrzędach bierzmowania, Rytuale egzorcyzmów* i w *Mszale* z 2002 r. chrzcielne wyznanie wiary jest takie samo, jak w *Mszale* z 1970 r.

4. Sens teologiczny i pastoralny chrzcielnego wyznania wiary

Temat wiary należy w Kościele do bardzo szerokich zagadnień, stąd też szczegółowa analiza teologicznych treści w nim zawartych zostanie tutaj pominięta. Teologia *Credo* jest szeroko opracowana w katechezach i homiliach Ojców Kościoła, w różnych traktatach teologicznych, a także w *Katechizmie Kościoła katolickiego*⁹⁷ Sobór Watykański II wskazuje, że

Sakramenty nie tylko zakładają wiarę, lecz za pomocą słów i rzeczy ją podtrzymują, umacniają i wyrażają. Dlatego nazywają się sakramentami wiary (KL 59).

Wyznanie wiary podczas Eucharystii, przed chrztem, bierzmowaniem, egzorcyzmem i w czasie liturgii chrzcielnej Wigilii Paschalnej ma wielkie znaczenie:

Bo sercem przyjęta wiara prowadzi do sprawiedliwości a wyznawanie jej ustami — do zbawienia (Rz 10,10).

Głoszenie wiary jest obowiązkiem Kościoła (por. KL 9). Wiara w swej istocie „jest odpowiedzią człowieka daną Bogu, który mu się objawia i udziela”⁹⁸. Chrzcielne wyznanie wiary ma tę specyfikę, że składa się z pytań celebransa i odpowiedzi wierzących. Jest ono zakorzenione w Tradycji Kościoła, a jego forma i treść jest dzisiaj niemal taka sama jak w początkach III w. Jest to wiara w Boga, który objawia się jako Ojciec, Syn i Duch Święty. Żadna religia, poza chrześcijańską, nie ma wiary w Trójcę Przenajświętszą. W wyznaniu wiary Bóg Ojciec jest ukazany jako stwórca nieba i ziemi, Chrystus jest wspominany wraz ze swoim misterium paschalnym, a Duch Święty występuje w łączności z Kościołem. Formuły wyznania wiary wyrażone są w liczbie pojedynczej lub mnogiej. Godnym podkreślenia jest tekst wyznania wiary w odnowionych przyrzeczeniach Wigilii Paschalnej. Liczba pojedyncza pytań i odpowiedzi wskazuje na indywidualną odpowiedzialność każdego wiernego za wiarę, którą otrzymał na chrzcie. Włączenie przez Piusa XII odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych do liturgii Wigilii Paschalnej stanowiło reakcję na postępującą sekularyzację społeczeństw i równocześnie było objawem troski o świadome przeżywanie przez ludzi wierzących przynależności do Boga i Kościoła. Są bowiem tacy „wierzący”, którzy powiadają, że wierzą w Boga, ale instytucja Kościoła ich nie interesuje, a tymczasem nie można być katolikiem, odrzucając Kościół. Wiara w Kościół jest nieodłączna od wiary w Boga Ojca, Syna i Ducha Świętego⁹⁹. Ci, którzy nie chcą słuchać nauki Kościoła, zwłaszcza w sferze moralności, bo uważają, że jest ona opóźniona w stosunku do ducha czasu, pozostają

⁹⁷ KKK 26–1065.

⁹⁸ *Tamże*, nr 26.

⁹⁹ *Tamże*, nr 750.

w błędzie i nie potrafią pojąć, że Bóg działa w Kościele i przez Kościół. Dobitnie to ujmują *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*:

Przez wyznanie wiary, które katechumeni składają wobec celebransa i wspólnoty, wyrażają dojrzałą w okresie katechumenatu wolę złączenia się z Chrystusem nowym przymierzem. Dorośli przyjmują chrzest w tej wierze, którą przyjęli od Kościoła jako objawioną przez Boga¹⁰⁰.

W innym miejscu czytamy, że wiara, którą przyjmują ludzie dorośli, jest wiarą nie tylko Kościoła, lecz także ich własną. Oczekuje się, że wiara będzie w nich czynna: gdy przystępują do chrztu, nie mogą przyjmować sakramentu w sposób bierny, lecz aktem swej woli zawierają przymierze z Chrystusem, wyrzekają się błędów i oddają Bogu prawdziwemu¹⁰¹.

Podczas chrztu dzieci rodzice i chrzestni składają potrójne wyznanie wiary we własnym imieniu, mając przy tym poczucie odpowiedzialności za wychowanie dzieci w wierze Kościoła. Istnieje tu zatem ścisły związek między sakramentem chrztu a wiarą Kościoła i osobistą wiarą każdego przyjmującego chrzest¹⁰². Wiara chrześcijańska jest pełna optymizmu, bo obejmuje odpuszczenie grzechów, zmartwychwstanie ciała i życie wieczne. Wyznawanie wiary Kościoła jest dla chrześcijan chlubą w Chrystusie¹⁰³. Warto jeszcze w tym kontekście przywołać słowa św. Augustyna:

Niech twoje „wyznanie wiary” będzie dla ciebie jakby zwierciadłem. Przeglądaj się w nim, by zobaczyć, czy wierzysz w to wszystko, co wypowiadasz. I każdego dnia raduj się swoją wiarą¹⁰⁴.

* * *

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa kandydaci do chrztu byli zobowiązani do odrzucenia grzesznych zwyczajów pogańskich i do przyjęcia wiary Kościoła. Trynitarnie wyznanie wiary przed chrztem było wypowiadane prawdopodobnie już pod koniec I w., zaś wyrzekanie się szatana jest późniejsze. W III w. istnieją klasyczne formuły przyrzeczeń chrzcielnych, które w następnych wiekach będą przybierać różną formę. Najczęściej spotykaną formą, która jest aktualna po dzień dzisiejszy, to trzykrotne wyrzeczenie się szatana i jego spraw oraz trzykrotne wyznanie wiary — i to wszystko po uprzednich pytaniach celebransa. Wyrzeczenie się szatana i wyznanie wiary stanowią jeden obrzęd i mają na celu osłabienie wpływów zła, a zarazem umocnienie więzi człowieka z Trójcą Świętą. Innym celem przyrzeczeń chrzcielnych jest uświadomienie chrześcijanom, że są zobowiązani do przeciwstawiania się grzechowi i szatanowi oraz do wierności Bogu i Kościołowi.

¹⁰⁰ OCWD 211, s. 98.

¹⁰¹ *Tamże*, nr 30, s. 28–29.

¹⁰² Por. KRAKOWIAK, *dz. cyt.*, s. 375.

¹⁰³ OCD 96, s. 71.

¹⁰⁴ AUGUSTYN, *Sermo* 58, 11, 13, PL 38, 399.

Le promesse battesimali nella liturgia

Riassunto

La rinuncia a satana e la professione di fede sono presenti oggi nella liturgia del Battesimo, della Confermazione, nel rituale degli esorcismi e nella celebrazione di Veglia Pasquale. In questo articolo le promesse battesimali sono state studiate nel aspetto storico, teologico e pastorale.

Tutta la storia umana è pervasa da una lotta contro le potenze delle tenebre; lotta cominciata fin dall'origine del mondo, che durerà fino all'ultimo giorno (cfr. GS 37). Nei primi secoli della Chiesa i candidati al Battesimo erano obbligati a rinunciare abitudini pagane e accettare la fede cristiana. La rinuncia a satana era stata introdotta nella liturgia verso la fine del secondo secolo oppure all'inizio del secolo terzo. La ricorda Tertulliano (*De corona*) e Ippolito Romano (*Tradizione apostolica*). Anche questo rito viene diffusamente descritto dalle *Catechesi mistagogiche* attribuite a Cirillo di Gerusalemme. Invece la professione trinitaria era già stata pronunciata probabilmente verso la fine del primo secolo. Nel terzo secolo esistevano già le formule classiche delle promesse battesimali, e la loro funzione riguardava la diminuzione del potere del male e il rinforzo dei legami dell'uomo con le persone della Santissima Trinità. La confessione della fede fu considerata un elemento essenziale del rito battesimale. Tertuliano e Agostino affermano che il Battesimo è un «mistero della fede», «segno della fede», «sacramento della fede». Le promesse insegnano che i cristiani devono respingere il peccato e la seduzione del male e satana; devono essere impegnati a servire fedelmente Dio nella santa Chiesa cattolica.